

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2000-2001

Osmanlı İmparatorluğu'nda Para ve İktidar İlişkisi Üzerine

Prof. Dr. Yavuz Cezar

Osmanlı Devleti'ndeki "iktidar" sorunu ve bu arada özellikle iktidarın kaynağı ve meşruluğu gibi konular tarihçiler ve diğer sosyal bilimciler tarafından daha önce masaya yatırılmış olmakla birlikte, iktisat tarihçileri bu konuya fazla eğilmiş görünmemektedirler. Ben, bir iktisat tarihçisi olduğum için, konuyu bu açıdan ele almak istiyorum.

Önce kavramları kendi açımdan tanımlamak isterim. Bu konuşmada benim "para" dan kastım doğrudan doğruya zenginliktir paralı olma. "İktidar" ise kudrettir ve açıkçası en üst düzeydeki siyasal erktir. Osmanlı örneğinde siyasal erkin temsilcisi ise sultanın kendisidir. Biraz geniş bir yaklaşımla bunu sultan ve hanedan mensupları diye de ifade edebiliriz. İşte konuşmamızda bu iki kavram arasındaki ilişki sorgulanacak, yani iktidar ile para arasındaki sıkı bağlantı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Bizim tezimiz şudur: Osmanlı'da iktidarın kaynağı paradır veya onun sağladığı güçtür. Bu görüş, sultanların iktidar olabilmek ve devleti yönetebilmek için zengin olmaları, birtakım varlıklara sahip olmaları gerektiğini ifade eder. Bu koşul diğer bütün koşullara öncelik arzeder ve bu unsurun yokluğu halinde saltanatı destekleyen diğer bütün unsurlar anlamsızlaşır ve iktidar olmaya yetmezler. Nitekim, konuya bu bakış açısıyla yaklaşıldığında, iktidarın kaynağı ve meşruiyetiyle ilgili olarak daha önce literatürde çok işlenmiş ve ön plana çıkarılmış olan kan bağı, dinsel temsil, hükümdarın kişisel gücü ve karizması ya da komutanlık yetenekleri gibi unsurlar geri plana atılmış olur. El-bettekî bunlar da son derece önemlidir, ama bize göre yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, iktidarın asıl kaynağı paradır. Dolayısıyla Osmanlı'da iktidarın kaynağına inmek için öncelikle mali sisteme ve mali kurumlara bakmak gerekmektedir. Osmanlı mali sisteminde "miri" hazine denen devlet hazinesinden ayrı olarak özel bir padişah hazinesi vardır. Sultanlar güçlerini esas itibarıyla "iç hazine" veya "Enderun Hazinesi" denen bu kurumdan alırlar. Bu kurumun bir diğer adı da "Ceb-i Hümayun" dur. Bu isim, kurumun özellik ve niteliğini de ortaya koyar. Ceb-i Hümayun, devletin en üst mali yönetici ve sorumlusu olan Baş Defterdarın bile tamamen yetki alanının dışında oluşmuş çok güçlü ve çok mahrem bir kurumdur. Bize göre, eğer bu iç hazine ve onun sağladığı olanaklar padişahların ellerinde olmasaydı, onların iktidar olmaları ve hele iktidarlarını sürdürebilmeleri mümkün olamazdı. Ancak, hemen belirtelim ki sultanlar, kendilerine iktidar sağlayan bu çok özel hazinenin yanı sıra mali sistemin diğer kurumlarını da bu egemenliği pekiştirecek bir organizasyona tabi tutmuşlardır. Dolayısıyla, mali sistemin ve bu arada özellikle iç hazinenin yüzyıllar boyunca devam eden serüveninin yakından izlenmesi, Osmanlı'daki iktidar savaşlarıyla ilgili ipuçlarını da ortaya koyacaktır. Zaman içinde sultanların yetkilerinin artması veya azalması, bir başka ifadeyle siyasal sistemdeki dönüşümler, öncelikle saltanatın doğrudan kendi kontrolünde olan mali kaynakların artıp azalmasıyla doğru orantılıdır.

Mali Olanakların ve Siyasal İktidarın Paylaşımı

Osmanlı devlet sistemi incelendiğinde, mali olanakların paylaşımı ile siyasal iktidarın paylaşımı arasındaki bağlantılar dikkat çekicidir. İktidarın somut ifadesi askeri gücün kontrolü demek olduğundan, bu sistem içerisinde askeriye'nin finansmanı sorunu fevkalade önem taşır. Osmanlı sisteminde tüm ülke tanım gereği

"mülk-i şahane" olarak ifade edilirse de uygulamada ikili bir ayırım göze çarpar. Bu ikili ayırım gelirler açısından da kendini gösterir. Nitekim ülke gelirlerinin bir bölümü "havass-ı hümayun" u oluştururken, diğer bölüm "havass-ı vüzerâ" diye adlandırılır. Havass-ı hümayun gelirleri Hazine-i Amire adı verilen merkezdeki miri hazineye girerken, havass-ı vüzerâ denen alanın gelirleri bölgenin idari ve askeri yöneticilerine tahsis edilirken, tımar sistemi gereği, hazine dışında kalır. Bu ikili mali yapı, ikili bir askeri yapıya da kendinden ortaya çıkarır. Nitekim, merkezde havass-ı hümayun gelirleri ile Kapukulu Ocakları denen ücretli ve daimi bir hassa ordusu (royal army) finanse edilirken, taşrada yerel yöneticiler ellerindeki mali olanaklarla eyalet askerlerini finanse ederler. Böylece siyasal erkin bir bölümü taşradaki valilere delege edilmiş olur.

Böyle bir yapılanmada en ilginç nokta, merkezdeki ordunun "hasşa" olarak nitelenmesine rağmen, giderlerinin hasşa hazinesi durumundaki iç hazineden değil de "miri" (devlet) diye nitelenen Hazine-i Amire'den karşılanmasıdır. Üstelik Hazine-i Amire sadece padişah askerinin maaşlarını ödemekle kalmaz ayrıca sarayın her türlü giderini de finanse eder. Böyle bir tablo içerisinde ceb-i hümayun adlı hazinenin konumu ve önemi de kendiliğinden ortaya çıkar. Demek ki Hazine-i Amire'nin varlığı ve asker maaşlarının bu hazineye ödenmesi sultanların kendilerini güvencede hissetmeleri ve iktidarlarını sürdürmeleri için yeterli değildir. Onların iktidar olabilmeleri için adeta bir örtülü ödenek şeklinde, kimseye hesap vermeyecekleri ayrı bir mali olanağa ihtiyaçları vardır. Gerçekten iç hazine hesapları çok mahremdir ve bu hesaplar defterdarların ve dolayısıyla mali bürokrasinin ilgi alanının dışında tutulmuştur. Keza bu hesapların dökümleri ve sonuçları da miri hazine hesapları gibi belli zaman aralıklarıyla dışarıya da açıklanmamıştır.

Padişahlar iç hâzinenin muhafazasını ve hesaplarının yönetimini en yakın sırdaşı olan görevlilere emanet etmiş ve bu kaynakları ve onlara ilişkin hesap dökümlerini sarayın en güvenilir yeri olan harem-i hümayunda saklamışlardır. Dolayısıyla, devlet arşivlerinde araştırmalar yapan bugünün araştırmacıları için bu gizli kayıtları bulmak ve bu hazinenin zaman içindeki gelir gider durumunu izlemek hiç de kolay bir iş değildir. Ama, bazı vesilelerle dışarıya yansıyan bilgiler ve uygulamalar bu hazinenin gücü ve mahiyeti hakkında, dolaylı da olsa, önemli ipuçları ortaya koyabilmektedir.

Hükümdarın Kişisel Serveti ve Siyasal Güç

İç hazinenin Osmanlı sistemindeki yerini değerlendirebilmek için kuşkusuz özellikle 16. yüzyıl sonrasındaki dönemlere bakmak lazımdır. Bu açıdan en anlamlı dönem 16-18. yüzyıllar arasındadır. Zira, 16. yüzyıl öncesinde henüz kuramlar yerli yerine oturmamış ve mahiyetleri netleşmemiştir. 19. yüzyıl ise iç hazine açısından değişimlerin gündeme geldiği yeni bir dönemin başlangıcıdır. Ancak, henüz iç hazinenin bir kurum olarak tam belirginleşmediği erken yıllarda bile, hükümdarın kişisel serveti ile siyasal güç arasındaki bağlantılar yakalanabilmektedir. Nitekim, Aşıkpaşazade Tarihi'ne bakıldığında görülür ki, devletin kurucusu olan Osman Gazi sadece kılıcı keskin bir bahadır olmayıp, ona babasından kalan önemli miktarda davar sürüleri ve atlar vardır. Bu sürüler, yeşil Bursa ovalarında daha da büyüyerek imparatorluğun sonuna dek Osman Gazi'nin torunları tarafından korunmuştur. Cumhuriyet döneminin meşhur Karacabey harası aslında kökü çok eskilere inen bir padişah çiftliği olup, imparatorluk günlerinin çok sayıdaki diğer padişah çiftliklerine bir örnektir.

İç hazinenin gelir kaynakları 15. yüzyıldan sonra genişlemiş ve artmıştır. Aslında tüm ülke padişahın mülkü sayılmasına rağmen, bir noktadan sonra "kişisel" olanla "miri" olan ayrılmış ve "havass-ı hümayun" dan ayrı olarak padişah hasları ve çiftlikleri oluşmaya başlamıştır. Bu özel alanlar (ya da gelir kaynakları) sadece padişahın şahsı ile sınırlı kalmamış ve hanedan ailesinin diğer fertleri de bu süreçten na-siplenmişlerdir. Osmanlı sisteminde padişah ile devlet iç içe geçmiş görünmekle birlikte, bir noktadan sonra padişahların kendilerini devletin dışında ve üzerinde ayrı bir yere yerleştirdikleri kolayca belli olmaktadır. Çünkü ülkede oluşan her türlü vergi ve benzeri fiskal gelirlerin bir bölümü devlet hazinesine değil de doğrudan iç hazineye aktarılmaya başlanmıştır. Bu gelirlerin başında muhakkak ki padişah hasla-rından sağlanan vergiler vardı. Ancak, kaynaklar bununla sınırlı kalmamış ve Mısır gibi bazı özel eyaletlerin gelirleri de doğrudan Enderun'a alınmaya başlanmıştır. Bazı haraç ödemeleri veya savaş tazminatlarının da iç hazineye beslediği bilinmektedir. Avaid ve caize adı verilen ödemeler de padişahlara yapılmaktaydı. Müsaderelerden elde edilen gelirler de iç hazineyi besleyen bir diğer kaynaktı.

Sultanlar çeşitli kaynaklarla zenginleşen ve büyüten iç hazine olanaklarını korumak ve daraltmamak için büyük özen gösterdiler. Ancak, devletin başındaki insanlar olarak bu büyük mali kaynağı tamamen "kişisel" sayarak kendilerine ayırmaları ve kendilerini devletin mali sorunlarından soyutlamaları da mümkün olamazdı. Nitekim, örneğin her padişah değişiminde askere dağıtılan "cülus bahşişleri" nin de Hazine-i Amire'ye ödetirilmesi yakışık almazdı. Keza, savaşlarda başarı gösterenlerin padişaha ödüllendirilmesi veya askerleri teşvik için ikramiye şeklinde maaş dışı bazı ödemelerin yapılması da sultanların ellerini kendi ceplerine sokmalarını gerektirmekteydi. Ancak, bu gibi "adet üzere olan" ödemeler dışında sultanlar iç hazine olanaklarını dış hazine hesaplarından ayrı tutmaya hep özen gösterdiler ve tabir caizse devletin mali sıkıntılarını son raddeye kadar kendi mali sıkıntılarını gibi algılayarak mamayı yeğlediler.

Ne var ki, 16. yüzyılın son çeyreğine girerken Osmanlı İmparatorluğu Batı'dan kaynaklanan ve büyük Fiyat Devrimi denen enflasyonist hareketin dalgasına yakalandı ve bu tarihten itibaren Osmanlı'nın parasal ve mali dengeleri bozuldu. Artık Osmanlı mali tarihinde yeni bir dönem başlıyordu. Bu dönemde Hazine-i Amire'nin yıllık "bütçe" leri açık vermeye başlıyor ve defterdarlar giderek bu açıkları kapatmakta zorlanıyordu. Bu zorlu süreç, dönemsel iniş çıkışlarla daha sonraki yüzyıllarda da devam etti. Kronik bütçe açıklarıyla karşılaşan ve asker maaşlarının ödenmesinde zorlanan defterdarlar, önce kendilerine bazı parasal ve mali önlemler almaya çalıştılar. Ancak bütün bu gibi önlemler yapılsa da bütçe açıklarını kapatamadıkları için sorunların kökten çözümünü sağlayamadı. Artık defterdarların sarayın kapısını çalmaktan başka çareleri kalmamıştı. Öyle yaptılar ve sultanın yardım istedikleri. İşte bu noktada padişahların tutumu ilginçtir: Padişahlar gerekli parasal yardımda bulundular ama hem bunu adeta istemeye istemeye yaptılar; para isteyen defterdarları azarlayarak Hazine'nin daha iyi idare edilmesini ve bu gibi başvuruların tekrarr etmemesini istedikleri, hem de verilen paraların borç olduğunun altını çizdiler. Vak'anü-vis tarihlerinin sayfalarına ve bazı arşiv belgelerine yansıyan bu gibi olaylar sultanların defterdarlara kesenin ağzını açmada fevkalade ne-kes davrandıklarını ortaya koymaktadır. Kısacası sultanlar, en hayati zamanlarda ve konularda bile kendi kişisel servetlerini korumayı ve hiç olmazsa onu azaltmamayı bilinçli bir politika olarak sürdürdüler. Çünkü biliyorlardı ki padişahlık statüsü içinde güçlü bir iktidarın devam edebilmesi için güçlü bir iç hazinenin varlığı da şarttır.

Sultanların Mali Gücünü Pekiştiren ve Güvence Altına Alan Mekanizmalar

Sultanların elindeki bu büyük mali güç, çağının değer yargıları ve hukuk sistematigi içerisinde meşrulaştırılmış ve bunun yanı sıra bu gücü güvenceye alacak mekanizmalar da kurulmuştu. Örneğin daha önce değinilen tımar rejimi, taşra kaynaklarını yerel güçlere tahsis etmekle bu mekanizmanın önemli ayaklarından birini oluşturmaktaydı. Böylece merkezle taşra arasında mali ve askeri nitelikli zahiri bir denge kurulmuş ama sultan gerek Kapukulu Ocakları ve gerekse İç Hazine'nin varlığı sayesinde bu dengeyi her an kendi lehine işletecek bir ağırlığı da elinde tutmuştu. Burada İç Hazine'nin önemi ve rolü açıktır. Kapukullarına gelince: Bunlar saltanatı koruyan ve devamını sağlayan en önemli kurumlardan biriydi. Devşirme kökenli olan kullar imparatorluğun en gözetilen kesimiydi. Kendilerine maaş ödeniyor, ellerine silah veriliyordu. Bazıları ise üst düzey yönetici olarak devlete hizmet ediyordu. Ama kökenleri nedeniyle kul aslından olanların padişaha alternatif olmaları mümkün değildi. Öte yandan müsadere uygulaması kul aslından olan zengin paşaların servetlerini törpülüyor ve bu kaynakların yeniden iç hazineye aktarılmasına olanak veriyordu. Müsadereden elde edilen gelirlerin sultanlarca yeni gözdelere aktarılmasıyla sistemin yeniden üretimi de mümkün oluyordu. Gerek doğrudan padişahın ve gerekse hanedan mensuplarının kişisel servetlerinin meşrulaştırılıp korunmasını sağlayan bir diğer mekanizma da vakıflardı. Bilindiği üzere imparatorlukta en önemli vakıf grubunu selatin evkafı (sultan vakıfları) oluşturmaktaydı. Bu vakıflar sayesinde cami, medrese, han, hamam, kervansaray, imarethane, hastane vs gibi kamusal nitelikli birçok eser yaratılmakta ve böylece o dönemin, mali anlayışı gereği devlet bütçesinden finanse edilmeyen birçok kamu kuruluşunun bu yoldan yani padişah ve yakınlarının kişisel servetleri sayesinde yapılması sağlanmaktaydı. Bu eserler yaratılırken vakıf sahibi açısından belki temel amacın özüde yine kişisel nitelikli bir saik (dinsel inanç ve duyguların tatmini) yatmaktaydı ama bu eserlerin ortaya çıkması kamusal bir ihtiyaca cevap veriyor ve böylece servetlerin meşrulaştırılmasında da bu mekanizma önemli bir işlev görüyordu.

Burada belki temliklere de değinmek yerinde olur. Bilindiği üzere temlik sultanların bazı arazileri özel kimselere mülk olarak vermesidir. Böyle bir işlem miri arazi rejiminin ruh ve kurallarına aykırıdır ancak temliklerin de böyle bir yapılanmada önemli bir işlevi olduğunu görmek gerekir. Şöyle ki: Temlikler sultanların kullarına bir ihsan aracı olarak hem bir güç göstergesi, hem de bazı güç odaklarını tatmin edip yatıştırarak bir kaynak aktarımıdır. Her yeni sultan selefinin bu gibi tasarruflarını tanımayıp geri alma hakkını elinde tutmuştur. Ne var ki vakıf kurumu burada temliklerden nasiplenilenlerin imdadına yetişmiş ve onlar bu sahaları vakfa dönüştürerek bir dokunulmazlık zırhının arkasına saklanmışlardır. Bu yoldan oluşan vakıf eserlerden de, aynen sultan vakıflarında olduğu gibi, toplumun dolaylı da olsa bir yarar sağladığı söylenebilir.

İktidara Ortaklık Sürecinin Başlaması ve İlk Sonuçları

İç Hazine'yi merkez olarak yazılacak bir Osmanlı Tarihi'nin çok anlamlı ve berrak sonuçlar ortaya koyacağı açıkça görülmektedir. Bu hazinenin zayıflaması ve daralması, Osmanlı'da iktidarın niteliği ve değişimi hakkında da önemli ipuçları verecektir. Aslında Osmanlı hanedanının servetini ile Batı'daki benzerleri arasında önemli farklar olmadığı da görülür. Nitekim, örneğin 1648 İngiliz Devrimi veya 1789 Fransız Devrimi acaba sadece kralların siyasal gücünün sınırlanması olayından mı ibarettir, yoksa bunun arkasında kralların mali olanaklarıyla ilgili başka bir süreç de mi vardır? Osmanlı Devleti'nde padişah hazinesinin miri hazine lehine daralarak küçülmesi ve zayıflaması 17. yüzyıldan başlayarak Tanzimat'a kadar (1839) uzanan geniş bir zaman dilimine yayılır. Bu süreç başlarında sultanların miri hazineye destek ve katkıları hep geçici gibi yorumlanmış ama sonu gelmeyen mali krizler nedeniyle sultanların fedakarlıkları daimi ve geri dönülmez bir nitelik kazanmış olmuştur. Buna en güzel örneklerden biri Mısır irsaliyesi denen Mısır eyaleti geliridir. Nitekim aslında Enderun'a gönderilen bu gelir mali krizler nedeniyle hep miri hazine kalemleri arasında katılır olmuştur. Müsadere gelirlerinin de defterdarların emrine tahsis edilerek maaş ödemelerindeki eksikliği tamamlamada kullanıldıklarını görmekteyiz. Savaş dönemlerinde ise sultanların miri hazineye katkı ve yardımları daha da zo runlu bir hal almıştır. Hatta böyle dönemlerde imdadiye adlı özel vergiler toplanmış ve liste başlarına valide sultan, kızkardeşler vs gibi hanedan mensupları da dahil edilmiştir. En sonunda, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra, vakıflardan sağlanan kaynakların bile devlet giderleri için kullanılmasını sağlayan mali/ hukuki mekanizmalar bulunmuştur.

19. yüzyıl geldiğinde, geride bırakılan olumsuz yıllara rağmen İç Hazine yine de oldukça büyük olmalıydı. Ancak, bu yeni dönemde ülke kaynaklarının yeniden değerlendirilip bölü-şümüne gidilirken, artık hanedanın değil de mirinin gözetildiği de bir gerçektir. Nitekim Selim III ile birlikte yeni merkez devlet hazineleri ortaya çıkmış ve böylece bunlara aktarılan yeni kaynaklarla mirinin toplam içindeki payı nisbi olarak artmıştır. İç hazine olanaklarının devlet hazinesine aktarılmasında en büyük fedakarlığı yapanlardan biri de Mahmud II dir. Bu padişah Asakir-i Mansure adlı yeni ve büyük bir ordu kurulurken, bu ordunun finansmanı ile ilgilenen Mansure Hazinesi için kendi cebinden şaşılacak derecede büyük meblağlar aktarmış, ancak bunu yapmadan önce hem defalarca defterdarın kendisine yalvarması gerekmiş hem de "bende de yok" gibi cevaplar vermiştir. Bu olay, zayıflamış haliyle bile, sultanların ne kadar büyük bir kişisel mali gücü kendi ellerinde tuttuklarının göstergesidir. Başta da söylediğimiz gibi bu mali güç siyasal gücün de en önemli dayanağını oluşturmaktaydı. Bu mali gücün törpülenmesi sultanların siyasal yetkilerinde de erozyona yol açacaktır.

Tanzimat'tan Sonraki Yeni Dönem

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı'nın hem mali hem de siyasal tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Zira Tanzimat sırasında devlet yeniden yapılanırken, sultanların mali olanakları daraltılmış, buna karşılık devletin merkezi hazinesi büyümüştür. Bu dönemde artık sultanlar ve bu arada hanedan mensupları merkezi devlet bütçesinden maaş alan görevliler haline dönüşmüşlerdir. Tabii bu yeni gelişme, sultanların birden her türlü birikimlerinin ve özel mülklerinin tükendiği ve sıfırlandığı şeklinde anlaşılmalıdır. Ancak Tanzimat sonrasında artık eski İç Hazine yoktur. Tanzimat sonrası dönem geleneksel yapının tasfiye edilerek modern devlete geçişi ifade eden bir sancılı süreçtir. Bu süreçte hanedan önemsizleşirken merkezi devletin ve genişleyen bürokrasinin temsilcisi halinde Bab-ı Ali öne çıkmıştır. Artık iktidarda sultanlar değil Bab-ı Ali vardır. Tanzimat döneminin devleti, paradoksal biçimde, aslında Kanuni döneminin devletinden daha güçlüdür. Buna karşın 16. yüzyılın sultanları Tanzimat sultanlarından hem daha zengin hem daha müktedirdirler.